

УДК 94 (477)

О.П.Моця*

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ЧАСИ РУСИ

Елементи самоусвідомлення давньоруського населення в період існування першої східнослов'янської держави IX–XIII ст. зафіксовано в різних писемних джерелах і, насамперед, на сторінках «Повісті минулих літ». Нині можна виділити кілька рівнів самоназв тогочасних автохтонів. Найвищими з них були «слов'яни» й «руси» (іноді «русини», «русичі»). Більш низький рівень пов'язується з конкретним містом та його округою, інколи навіть до меж окремих земель-князівств. А ще один, нижчий, відноситься вже до сільського люду, який із погляду сучасної науки залишався в основному безетнічним.

Ключові слова: руська держава, «Повість минулих літ», слов'яни, руси, русичі, медієвістика.

У часи формування давньоруської держави з історичної арени сходять літописні племена, а на сторінках писемних джерел, насамперед у «Повісті минулих літ», усе частіше з'являються нові самоназви східних слов'ян: «руси», «русини» або «русичі»¹. Вони тісно перепліталися з найменуванням першої східнослов'янської держави – «Русі», «Руської землі» з основним центром у Середньому Подніпров'ї, у Києві. Окрім цього осередку державотворення існувало ще кілька подібних утворень у різних зонах Східної Європи, але названий вище все ж виділявся у соціально-економічному та культурному відношеннях.

Слід також зазначити, що давнє усвідомлення себе як частини загально-го слов'янського масиву продовжувало бути присутнім ще на самому початку тексту «Повісті», адже до володінь одного із синів Ноя – Яфета серед інших відносилася й територія, де проживали всі слов'яни. Тут же уточнювалося: «Въ Афетові же части сходитъ Русь, Чудь и вси язице». У зв'язку з цим фіксувалися зони розселення окремих груп даної етнічної спільноти: «[...] и тако разидеся Словенскъ. Темъ же и прозвася Словенская грамота».

Уже впродовж тривалого часу походження самої «руської» назви викликає дискусії, а історіографія з цього питання досить обширна. Нині існує близько

* Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ

¹ Полное собрание русских летописей. – Т.1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – Москва, 1962. – Стб.577; Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – Стб.938; Древняя русская литература: Хрестоматия. – Москва, 1980. – С.73–90.

двох десятків теорій і кінця процесу творення назви не видно. Це пояснюється недостатньою інформацією та можливостями сучасної медієвістики. Але, без жодного сумніву, нова назва стала надплемінною, вона повинна була замінити старі відносно чисельні найменування окремих груп автохтонів у різних частинах розселення східних слов'ян, розмістившись над ними у ході об'єднавчих тенденцій у межах першої східнослов'янської держави.

Як би там не було, але слід зафіксувати факт: уже в недатованій частині літописних повідомлень знаходимо згадку, що руські князі панували над хозарами, хоч до того це було навпаки. Тут же руським князем названо Олега, у часи правління якого й почалося об'єднання «Зовнішньої» (Новгородської) та «Внутрішньої» (Київської) Русі – тобто північної й південної зон – за термінологією візантійського імператора Константина Багрянородного та дослідників його трактату «Про управління імперією».

Згаданий князь у 882 р. назвав Київ «матір'ю міст руських»; саме тут словени новгородські, а також представники інших племен і народів – члени великокнязівської дружини – почали іменуватися «русами». А під 898 р. зафіксовано фразу, котра дозволила локалізувати початкову Русь у Середньодніпровському регіоні: «Поляне яже ныне зовомая Русь». Питання появи такого найменування, здавалося б, було повністю вирішеним. Однак це виявилось не так. Адже ще під 862 р. маємо повідомлення про те, що слов'яни відправляють за море до скандинавів – які називалися русами – своїх послів із пропозицією очолити північносхідноєвропейську коаліцію представників кількох народів. Конунг Рюрик та його брати дали свою згоду (так звана легенда про прикликання варягів). Далі ситуація ще більш заплутується: під 898 р. знаходимо роз'яснення, що «Словенск язык и Русский один, от Варягов бо прозвашася Русью».

Далі, із року в рік, інформація про русів істотно збільшується. Під 907 р., у часи походу «віщого Олега» на Константинополь – столицю Візантійської імперії – повідомляється, що вони «творили зло» грекам; після встановлення мирних договірних стосунків із місцевими правителями ті передали данину представникам тих руських міст, які підпорядковувалися згаданому князеві (окрім Києва, Чернігова та Переяславля до цього переліку потрапили Полоцьк, Ростов і Любеч); руси визнавалися учасниками торговельних операцій та оселялися у столиці імперії на берегах Босфору, біля церкви Св. Мами; під час таких «зарубіжних відряджень» їм виділялося місячне утримання на проживання. Та й мирні взаємовідносини між обома країнами стверджувалися цілуванням хреста візантійцями і клятвою представників іншої сторони, згідно з «руським законом» – зброєю, а також богами Перуном та Велесом.

Значна інформація про русів відноситься до часів правління в Києві сина Рюрика – Ігоря (Старого), який посів трон після Олега. У 941 р., під час походу цього володаря на Константинополь, руси були оточені візантійцями на морі, а тому на «руських» лодіях почали відступати. Ті ж, яких супротивник доганяв і палив «грецьким вогнем», стрибали у воду. Звичайно, тут у першу чергу йшлося не про етнічну належність воїнів, а про їх підданство східнослов'янській державі. До того ж, найвірогідніше, у своїй більшості це були вихідці з місцевого середовища.

Наступний історичний сюжет, в якому згадувалися руси, відносить-ся до 971 р., коли після взяття Святославом Ігоревичем дунайського міста Переяславця візантіїці спробували дізнатися, скільки ж у нього воїнів. Після переговорів руський князь підтвердив ромеям власну присягу «сѣ всими людѣми нашими, еже суть подо мною Русь, бояре и прочии». Далі він знову підкреслював, що разом із ним клянуться «бояре и Русь вся». Різницю між русами й представниками літописного племені радимичів зафіксовано під час опису походу дружини князя Володимира Святославича проти останніх у 984 р., коли на р. Піщана його воевода Вовчий Хвіст переміг супротивника. Після цього радимичі, як зазначав літописець, «платятъ дань в Руси, и повоз везуть и до сего дне». Тут переможені – ще не руси, а наведений історичний епізод явно вказує на тривалість процесу відмирання старих племінних назв і ствердження нового «руського» найменування.

Утвердження нової назви продовжувалося і в часи приходу до влади одного з синів Володимира Святославича – Ярослава Мудрого. Зокрема в 1018 р., коли його конкурент і брат Святополк у союзі з поляками вступив у боротьбу за великокнязівський стіл, Ярослав у відповідь «множество совокупи Руси, Варягы, Словень». А вже після перемоги в 1051 р. він «постави [...] Лариона митрополитомъ Руси». У Лаврентіївському літописному зводі подано ще й уточнення, що Іларіон за походженням був русином і «въ свтеи Софѣи собравъ епспъ». А під 1054 р. знаходимо повідомлення, що «представися князь Руский Ярославъ».

Східнослов'янське походження тогочасних руських правителів не викликає сумніву й під час опису подій 1115 р., коли онук Ярослава – Володимир Мономах та інші його родичі зібралися у Вишгороді для перенесення в нову церкву мощів Бориса і Гліба. А 1147 р. Ізяслав Мстиславич поставив митрополитом Кліма Смолятича, про походження якого Лаврентіївський літопис робив уточнення: родом русин. У 1148 р. руські землі згадувалися як населені східними слов'янами території. Перелік подібних фактів можна продовжувати й далі, але стосовно літописних повідомлень обмежимося лише одним, пов'язаним із подіями 1223 р., коли об'єднане русько-половецьке військо було розбите монголо-татарами на р. Калка: «Оустреша и Татарове Половецкыя полкы Роускыя». А потім «быс победа на все князя Роускыя, яко же не бывало никогда же. Татаром же победившимъ Роускыя князя».

З усього наведеного можна зробити висновок, що основна тенденція у процесі формування державної етнічної самосвідомості у середовищі східних слов'ян у розглянутий час простежувалася доволі чітко в напрямі «рус»/«русин». Але була ще одна форма етнічного самовираження, про яку згадувалося на початку – «русич». Вона фіксується у «Слові о полку Ігоревім», коли перед боем із половцями «русичи великая поля чрьленими щиты прегороша, ищущи себе чести, а князю славы».

Та цей процес не був прямолінійним, однозначним. Аналіз іноземних джерел, у тому числі «Бертинських анналів», праць візантійського імператора Константина Багрянородного, арабського мандрівника Ібн-Фадлана та інших творів указує ще й на русів – скандинавів за походженням. Однак дещо пізніше, на початку II тис., ситуація кардинально змінюється й на сторінках відповідних писемних джерел ідеться лише про русів-слов'ян, що знаходить

підтвердження як викладеними вище фактами, так і багатьма іншими повідомленнями кількох літописних списків (Іпатіївський, Радзивілівський та ін.). Це можна підтвердити хоча б ще одним іноземним джерелом середньовічних часів – польською «Великою хронікою», на сторінках якої неодноразово згадувалися руські фортеці, руські князі, руські землі (у першу чергу з суміжних галицько-волинських територій). Цікаво, що у двох випадках – у часи Болеслава Сміливого та Бориса (сина угорського правителя Коломана II й доньки Володимира Мономаха – Євфимії) ішлося про, дослівно, «обидві частини Русі». Але ж і за візантійського імператора Константина Багрянородного, про що мовилося вище, теж розглядалася проблема внутрішніх і зовнішніх територій східнослов'янського світу².

Завершуючи розгляд «руського» (не плутати з «російським») питання за даними писемних джерел, слід відзначити, що відсутність чіткої етнічної атрибуції прикметника «руський» у ранніх візантійсько-руських договорах підкреслюється тим, що імена довірених осіб від «роду руського» мали не лише скандинавське, але й слов'янське, балтське, фінське походження. Таким чином, назви «русь», «руський» тут не пов'язувалися власне зі скандинавами, а всі території, підвладні великому князеві київському, хоча й заселені різноетнічними народами (в переважній більшості все ж східними слов'янами) називалися «Руською землею». Етнічно нейтральна, не пов'язана з жодним із племінних етнонімів, що було важливим в епоху боротьби з племінним сепаратизмом, назва «Русь» виявилася найбільш відповідною для нової східнослов'янської спільноти. Подібна еволюція назв, етнонімів і хоронімів особливо характерна для періоду становлення держав та формування нових етнічних спільностей. Так, зокрема, трапилося у слов'янській Дунайській Болгарії, де свого часу було прийнято назву тюрк-болгар; романомовній (за основним населенням) Франції – від германського племені франків і т. д. Але з початку II тисячоліття термін «руси» починає відноситися лише до представників східнослов'янського етнічного масиву³.

Ще один, більш низький рівень самосвідомості у східних слов'ян епохи Русі можна умовно називати «міським» («градським») із конкретною прив'язкою до певного урбаністичного центру та його округи. Свого часу його було запропоновано називати «народонайменуваннями», але подальші дослідження у цьому напрямі не отримали розвитку. Назви таких груп населення було віднесено до власне етнонімів, котрі утворилися від найменувань адміністративно-політичного походження (від належності до конкретного міста або ж волості)⁴.

«Городяни» ділилися у своєму територіальному розумінні на кілька ієрархічних ступенів: власне міські жителі; населення міста та його безпосередньої округи; мешканці окремих земель-князівств, які йменувалися відповідно до назв столичних центрів («кияни», «чернігівці», «переяславці», «галичани», «володимирці» та ін.). Таке твердження можна підкріпити численними літописними повідомленнями.

² Багрянородный Константин. Об управлении империей. – Москва, 1991. – С.45, 308–309.

³ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства // Вопросы истории. – 1989. – №8. – С.24–38.

⁴ Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – С.174.

Стосовно столиці Русі можливо, як приклад, згадати такі події. У 1078 р., після битви на Нежatinій Ниві, коли вбитого князя Ізяслава привезли на човні до Городця-Пісочного, на лівому березі Дніпра, то зустрічати тіло вийшов весь Київ. Загиблого доправили до міста, жителі якого по-різному згадували князя. У 1087 р. вбитого Ярополка також привезли до цього града. Вийшли його оплакувати князь, священники та кияни. А в 1093 р. безутішна мати, а також мешканці Києва плакали й сумували за юним князем Ростиславом, братом Володимира Мономаха, який захлинувся у водах Стугни. У 1161 р. уже інший Ростислав відрядив до Святополка Ольговича послів із пропозицією відправити до нього сина Олега, мотивуючи це тим, що «ать познаеть Кияны лепшия».

Але достатньо й випадків, коли киян не слід розглядати як суто населення за оборонними спорудами. У 1068 р., після поразки на р. Альта від половців, київські люди прибігли до міста, учинили віче й вимагали від князя зброї та коней. Навряд, щоб організовані городяни ходили в бій без відповідного спорядження. Вірогідно, що у цій акції, як і в багатьох подібних ситуаціях, ішлося також про жителів округи, утягнутих у вир подій. У 1132 р., під час походу Мстислава Великого й інших князів проти Литви, було вбито багато киян, які не встигли йти за своїм володарем, а пересувалися слідом за ним. Мабуть, військова дружина за першою командою вирушила у похід, а допоміжним підрозділам із різних населених пунктів був потрібен певний час для зборів. І таких прикладів можна наводити багато, і не лише щодо Київського регіону.

Ще більш низький рівень суспільного самоусвідомлення у часи Русі можливо, але все ж певною мірою гіпотетично, реконструювати щодо сільського населення – основної соціальної групи кожного конкретного середньовічного суспільства (не лише східнослов'янського), яке і в демографічному відношенні тоді явно домінувало. Селянство, у широкому значенні, охоплювало всіх дрібних виробників, які вели індивідуальне господарювання власними силами й засобами виробництва, і для котрих трудова діяльність становила їхню найбільш важливу функцію. Замкнений характер ведення господарства, як і відсутність постійних та інтенсивних контактів між окремими громадами, не давали можливості відчувати свою єдність із «колегами» на значних, і до того ж віддалених одна від одної, частинах обширної за розмірами Східної Європи. Навряд чи можливо однозначно й безапеляційно стверджувати, що селяни-смерди десь під Галичем чи Псковом мали якісь уявлення один про одного. Їхні «світи» в ті часи були набагато локальнішими та більш конкретними. А тому, виходячи із суто наукових уявлень стосовно етнічних питань, тогочасне сільське населення ще було безетнічним (або ж етнічним у межах доволі конкретних локальних територій).

Не могли відчувати якоїсь єдності й ті групи населення, які фактично перебували у стані рабів (феодална челядь та ін.). Вони, як це було в античних Греції чи Римі, не належали до громадянського суспільства, а тому не могли виконувати всередині нього якісь соціальні функції, просто будучі власністю конкретних господарів.

Щодо вищих прошарків тогочасного суспільства ситуація вимальовується протилежною. Насамперед це стосується представників правлячої династії Рюриковичів, для яких східнослов'янські землі справді були «полем єдності» й

вони таку історичну єдність дійсно відчували. Горизонтальні зв'язки між братами-князями доволі чітко фіксувалися навіть фактом, що на сторінках літописів за кількістю згадок слова «брат» або «братя» посідають друге місце після слова «лето»⁵. Звичайно, із князями у відчутті єдності були солідарні й бояри – адміністративний апарат держави, як і підлеглі їм безпосередні слуги та виконавці. До даного контингенту входили не лише вихідці зі східнослов'янського середовища, але й інших країн і земель. До них також можна додати представників військової еліти – як членів «старшої», так і «молодшої» («отроків», котрі повною мірою залежали від князівської «милості» й супроводжували своїх володарів в їх переміщеннях від одного князівського столу до іншого, іноді навіть на значні відстані) дружин. Починаючи від часів князювання перших Рюриковичів не можна не відзначити інтенсивність мікроміграційних процесів, що фіксувалися хоча б переселенням за волею великого князя київського «кращих мужів» із північних районів східнослов'янського світу на південь для оборони від кочовиків, як це було за Володимира Святославича.

У плані вивчення порушеної тут проблеми такі переселення можна розглядати як процес, котрий допомагав міжплемінним контактам та формуванню нової етнічної спільноти на рівні певного соціального зрізу. Цьому ж сприяла політика «відкритих дверей» у князівських дружинах для представників різних етносів і племінних угруповань східних слов'ян. Однак для перших із них зовсім не означало, що переселившись у Русь, вони автоматично й безповоротно втягувалися в такий процес. Багато з найманців-професіоналів, певний час перебуваючи на службі в конкретного східнослов'янського володаря, надалі могли переходити до іншого, і не лише в межах держави.

Другою складовою у процесі формування нових етнічних відносин у східноєвропейському суспільстві на рубежі двох тисячоліть було православ'я, котре багато хто з дослідників епохи Русі розглядає цементуючим фактором. Але при цьому не враховується, що як східне, так і західне християнство не мали кордонів на значних просторах, а тому не можуть бути етновизначальними критеріями для окремих країн. У зв'язку з цим постулат «православ'я – народність» не слід розглядати як аксіому.

Чисельні релігійні громади у східнослов'янському світі очолювали церковнослужителі, які ще з кінця X ст. набиралися з представників місцевого автохтонного населення. Однак серед вищого духовництва була й достатня кількість вихідців з інших країн. Насамперед це стосувалося корпусу київських митрополитів, яких призначав патріарший синод у Константинополі, а сам акт інтронізації проходив уже в Києві за узгодженням із великим князем. Переважно це були греки за національністю, окрім згаданих вище Іларіона та Кліма Смолятича. А тому беззастережно говорити про руський патріотизм усіх без винятку вищих церковних ієрархів проблематично. Митрополити дійсно бажали миру та спокою у країні східних слов'ян, де вони були духовними пастирями, але, у першу чергу, у плані їх релігійного підданства Візантійській імперії. А істинними патріотами «Руської землі» все ж були вихідці з місцевого середовища.

⁵ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – Москва, 2001. – С.35.

Якщо ж говорити про ремісників та купців, які в основному проживали в містах, то вони в результаті своєї діяльності просто повинні були контактувати з різними прошарками населення й не лише з місцевим, а також і з інших земель, а тому отримували різноманітну інформацію та могли відчувати свою певну єдність на значних територіях.

Розглянувши основні категорії руського населення, слід констатувати, що етнічну єдність насамперед відчували представники верхніх соціальних прошарків тогочасного суспільства. Вони відносилися до виразників субкультури, котра в різних дослідників отримала назву «офіційної», «міської», «дружинної», «дружинно-міської», – на протигагу «народній» або ж «сільській». Перша з названих, тобто елітарна, у результаті прогресуючої стадії розвитку феодалізму в ті часи була передовою, більш інтегруючою. Але тут існує принципова різниця у плані специфіки етнічних утворень більш пізніх періодів (особливо часів формування націй), коли між окремими територіями й групами населення встановлювалися більш тісні взаємозв'язки, а це, своєю чергою, сприяло закріпленню нової самосвідомості при віднесенні конкретного індивідуума до певної людської спільноти, у тому числі й на східноєвропейських просторах⁶.

Слід також спробувати з'ясувати, звичайно ж приблизно, і те, яка частина східних слов'ян у IX–XIII ст. відчувала свою єдність. Насамперед це було міське населення, котре, за різними підрахунками, становило 4–6% від загально-го населення країни. Сюди ж слід віднести жителів прикордонних фортець, де основу становили дружинники та їхні сім'ї, заміських монастирів, пунктів управління князівськими та боярськими володіннями (замки, погости), купецьких «караван-сараїв» на торговельних магістралях. Гіпотетично набереться близько 10%. А з іншого боку, слід урахувати думку Ф.Броделя, котрий стверджував, що навіть у XV–XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де 80–90% людей жили з обробітку землі⁷. Тож у Русі, з великою долею вірогідності, майже 90% тогочасного населення не мало якогось конкретного уявлення щодо своєї загальноетнічної єдності.

⁶ Моця О. «Анти» – «Руси» – «Українці»: Формування ідентичності у слов'ян Східної Європи V–XIX ст. – К., 2012. – С.62–68.

⁷ Бродель Ф. Структури повсякденности: возможное и невозможное. – Москва, 1960. – С.60.

Elements of self-consciousness of Russian population during the first East-Slavic State in 9–13th century were recorded in different written sources, in “Tale of Bygone Years” uppermost. As of today, we can mark out several levels of original names of then autochthons. “Slavs” and “Rus’ people” (sometimes called “rusyny”, “rusychi”) was predominant. Lower level associated with concrete town and its neighborhood, sometimes even up to the borders of separate lands-princedom. Other lower level is pertinent to peasants those in terms of modern science was generally non-ethnic.

Keywords: Rus’ state, “Tale of Bygone Years”, Slavs, Rus’ people (rusy, rusychi), medieval studies.

